

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 19

Київ — 2010

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 19: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — 406 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.*

Збірник наукових праць присвячено відомим українським історикам-славістам М. В. Знаменський та Є. П. Пугачу з нагоди їхніх ювілеїв і пам'яті одного з найвідоміших вітчизняних істориків-міжнародників, академіка НАН України А. М. Шлепакова. Висвітлюється життєвий і творчий шлях та основний науковий доробок учених, а також проблематика, якою вони займалися майже півстоліття, а саме — актуальні питання всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України. Особливу увагу приділено історії слов'янських народів і країн, місцю й ролі України у світовому історичному процесі, методологічним питанням вивчення європейської й світової історії та сучасних міжнародних відносин, окремим історіографічним проблемам вітчизняної історичної науки.

Редакційна колегія:

С. В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*),

Н. В. Кривець, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*),

М. С. Бур'ян, доктор історичних наук, професор, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,

М. М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

Б. М. Гончар, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

О. Б. Дьомін, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені Іллі Мечникова,

Л. О. Зашкільняк доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України,

О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

А. Ю. Мартинов, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України,

І. М. Мельникова, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

П. С. Сохань, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

Рецензенти: **М. В. Кірсенко**, доктор історичних наук, професор;

О. С. Рубльов, доктор історичних наук, професор

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.

Серія КВ № 6938 04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки». — (Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1-05/3 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 5).

© Інститут історії України НАН України

© Автори

International relations of Ukraine: researches and discoveries. - Vol. 19 Interagency Scientific Papers / Editor-in-chief. S.V. Vidnyanskyi. - K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2010. — 406 p.

Approved for publication by the Academic Council of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol number 4 of 29 April 2010.

The collection of studies dedicated to well-known Ukrainian historians-Slavists, M. V. Znamenskii and Y. P. Puhach on the occasion of their anniversaries and to the memory of one of the most famous domestic historians-international affairs experts, the academician of the NAS of Ukraine, A. M. Shlepakov. It has been revealed the walk of life, creative development and the main scientific achievements, as well as the range of problems they have been interested in during almost half a century - namely, issues of world history, international relations and foreign policy of Ukraine. The particular attention has been paid to the history of Slavic peoples and countries, to the place and role of Ukraine in the world historical process, to the methodological issues of European and world history as well as the current international relations, to the certain historiographic problems of national historical science.

Editorial board:

S. V. Vidnyanskyi, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Editor-in-chief),

N. V. Kryvets, Candidate of historical sciences, senior staff scientist, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Executive Secretary),

M. S. Burian, Doctor of historical sciences, professor, Luhansk National Taras Shevchenko University,

M. M. Varvartsev, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

B. M. Gonchar, Doctor of historical sciences, professor, Kyiv National Taras Shevchenko University,

O. B. Demin, Doctor of historical sciences, professor, Ilya Mechnikov Odessa National University,

L. O. Zashkilnyak Doctor of historical sciences, professor, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine,

A. E. Lysenko, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

A. Y. Martinov, Doctor of historical sciences, senior staff scientist, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

I. M. Melnikova, Corresponding member of NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

P. S. Sohan, Corresponding member of NAS of Ukraine, Doctor of Sciences, M.S. Grushevskiy Institute of Ukrainian Archeology and Source of the NAS of Ukraine.

Reviewers: **M.V. Kirsenko**, Doctor of historical sciences, professor;

O.S. Rublov, Doctor of historical sciences, professor.

Certificate of registration of print media. KV Series number 6938, 04.02.2003

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences.» — (The State Commission for Academic Degrees and Titles presidium decision, 14 April, 2010, № 1-05/3 // Bulletin of HAC of Ukraine. — 2010. — № 5).

© Authors

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО НАШИХ ЮВІЛЯРІВ

<i>Наталія Кривець.</i> Науковець і громадська діячка Маргарита Знаменська	9
<i>Юрій Седих.</i> На шляху звершень	19
<i>Христо Роглев.</i> Щирий друг, учена, людина, закохана в Болгарію	21
<i>Євген Роговий.</i> До ювілею Євгена Петровича Пугача	23

НА ПОШАНУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-МІЖНАРОДНИКА А. М. ШЛЕПАКОВА

<i>Леонід Леценко, Ігор Черніков.</i> Всесвітньо відомий вітчизняний учений: історик-міжнародник, організатор науки і дипломат. До 80-ліття від дня народження академіка НАН України Арнольда Миколайовича Шлепакова (1930-1996 рр.)	27
--	----

СЛАВІСТИЧНІ СТУДІЇ

<i>Оксана Іваненко.</i> Внесок Університету св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX – початок XX ст.) . . .	33
<i>Євген Бевзюк.</i> Промислова революція у чесько-словацьких землях у першій половині XIX ст.	47
<i>Вікторія Павленко.</i> Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні	59
<i>Світлана Мотрук.</i> Політичні кризи в Чехословаччині другої половини XX ст.: погляд із сьогодення	71
<i>Лариса Янчук.</i> Роль «Вишеградської солідарності» в зовнішньополітичній діяльності Словацької Республіки (1989-2004 рр.)	87

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Микола Варварцев.</i> Під знаком союзу церков: «спеціальний посланник» Папи Лева XIII в Україні й Росії (1891 р.)	97
<i>Михайло Бур'ян, Тетяна Богданова.</i> Посол США у Великій Британії Джон Хей і розвиток англо-американських відносин у 1897-1898 рр.	107
<i>Оксана Юрчук.</i> Національне питання у міжвоєнній Польщі: погляд польських консерваторів	119
<i>Теофіл Рендюк.</i> Національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни	137
<i>Євген Магда.</i> Позиція ЄС в урегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту від початку XXI ст.	155
<i>Наталія Чабала.</i> Політика ЄС щодо Південно-Східної Азії: співпраця у рамках АСЕМ	167
<i>Шахла Шахі Гахраманова.</i> Регіональні й глобальні наслідки незалежності Косово	179

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

<i>Наталія Кривець.</i> Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у ХІХ ст.	191
<i>Назар Васьків.</i> Єврейське питання у програмах і діяльності Русько-української радикальної партії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	205
<i>Ігор Дацків.</i> Українсько-французькі відносини в період Директорії УНР	213
<i>Олександр Даниленко.</i> Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність	229
<i>Сергій Кот.</i> Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна	243
<i>Василь Гарагонич.</i> Стратегія міжрегіональної й транскордонної співпраці в контексті євроінтеграції України	265
<i>Євгенія Донченко.</i> Україна у східноєвропейській політиці Франції (1991-2009 рр.)	277
<i>Андрій Грубінко.</i> Україна у зовнішній політиці Великої Британії: новітній етап міждержавних відносин (2005-2009 рр.)	285

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

<i>Степан Віднянський.</i> Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні. (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.)	303
<i>Таміла Герасимчук.</i> Концепція міжнародних режимів у теорії міжнародних відносин	319
<i>Андрій Мартинов.</i> Європейська колективна пам'ять та ідентичність	333
<i>Олег Горенко.</i> Історико-методологічна конкуренція етноцентризму та антропоцентризму в євроінтеграції України	349

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Костянтин Бацак.</i> Італійці Криму в історичних джерелах і студіях (ХХ – початок ХХІ ст.)	369
<i>Оксана Іваненко.</i> Погляд українського дослідника на історію національного відродження грецького народу. Рецензія на: Пелешко А.В. Становлення незалежної грецької держави (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К.: «Освіта України», 2009. – 312 с.	385
<i>Наталія Ярко.</i> Між радянським диктатом і національними традиціями. Рецензія на: Докашенко Г.П. Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2008. – 288 с.	389
<i>Євген Пугач.</i> Нова книга з історії боротьби словаків за визнання своєї самобутності. Рецензія на: Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918 – 1939 рр. – Ужгород, 2008. – 167 с.	393
<i>Відомості про авторів</i>	403

¹ Мазурок О. «...Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». – Ужгород, 2009. – С. 26, 77.

² Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 166-180.

³ Концепція нового підручника української історії (лекція доктора історичних наук, професора НАУКМА Наталії Яковенко, прочитана 10 лютого 2010 року у Києві в рамках проекту «Публичные лекции. «політ.ua»») // Форум націй. – 2010. - № 3. – С. 4.

⁴ Алексєєв Ю. М., Кравченко Н. М., Крижанівська В. В. Вступ до історії: Курс лекцій. Навч. посібник. – Київ: КСУ, 2008. – 296 с.

⁵ Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів 2004. – С. 260-397.

Рассматриваются основные проблемы исследований по всемирной истории в независимой Украине как актуальная задача и важное направление развития отечественной исторической науки. В частности отмечаются новые тенденции и позитивные изменения в тематической направленности и научном уровне исследования украинскими учеными проблем всемирной истории и международных отношений, создание новых специализированных научно-исследовательских центров, научных изданий и других институционно-организационных форм развития исследования актуальных вопросов всемирной истории.

Ключевые слова: украинская историческая наука, всемирная история, международные отношения, научный потенциал, проблемы и перспективы исследования.

The basic world history research problems in the independent Ukraine are examined as an actual task and important direction of the domestic historical science development. Specifically, it has been marked the new tendencies and positive changes in a thematic orientation and scientific level of the world history problems and international relations research conducted by Ukrainian scientists, creation of the new specialized research centres, scientific editions and other institutional and organizational forms of development of the world history live issues research.

Key words: Ukrainian historical science, world history, international relations, scientific potential, problems and prospects of research.

КОЦЕПЦІЯ МІЖНАРОДНИХ РЕЖИМІВ У ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті розкрито сучасні теоретико-концептуальні підходи до вивчення міжнародних режимів. Проаналізовано основні положення теорії міжнародних режимів під кутом зору двох парадигм: неолібералізму й неореалізму; визначено та охарактеризовано критерії, за якими міжнародний режим розглянуто як одну із форм співпраці.

Ключові слова: міжнародні відносини, світова політика, міжнародний порядок, світовий порядок, міжнародний режим, міжнародні інститути, міжнародні актори, співпраця.

Актуальність теми зумовлена змінами у системі міжнародних відносин, пов'язаних із формуванням поліцентричного світового порядку. Управляти світовими політичними процесами стає дедалі складніше. Складність полягає у тому, що регулювання повинно здійснюватись інститутами, що на цьому етапі розвитку міжнародних відносин не можуть ефективно виконувати свої функції. Процеси трансформації політичного світоустрою після розпаду біполярності донині не набули чітких меж настільки, щоб із впевненістю можна було сказати про функціональну і структурну стабілізацію нового міжнародного порядку. Навпаки, швидше йдеться про його дестабілізацію, пов'язану із формуванням багатополарності, переструктуруванням світового геополітичного простору.

Перше десятиліття XXI ст. – період масштабних світоглядних зрушень у світі з моменту руйнування біполярності й розпаду СРСР. По-перше, провідні держави світу значно частіше і відвертіше почали використовувати силу й погрозу її застосування, хоча ще десять років тому здавалося, що із зникненням протистояння комунізму й лібералізму в міжнародних відносинах запанує мир. По-друге, у світі з'явилися нові за своїми масштабами та глибиною загрози, головними з яких є процес поширення ядерної зброї та ЗМЗ, а також міжнародний тероризм. По-третє, у міжнародні відносини повернулася деїдеологізація, що всупереч романтичним очікуванням кінця 1980 – початку 1990-х років, імовірно, ніколи не зникала. Протиборство комуністичних ідей і лібералізму в світі поступово згасає, але натомість загострюється протистояння традицій і традиційних цінностей більш фундаментального характеру: між західним способом життя і культурно-релігійними особливостями, зокрема ісламського світу. Особливу небезпеку в цьому конфлікті несе агресивне прагнення добре організованих сил у

незахідних частинах світу в прямому розумінні силою зброї довести як мінімум конкурентоздатність незахідного способу життя і культурно-цивілізаційних цінностей.

З одного боку, тероризм, компрометуючи іслам, відкрито погрожує співтовариству розвинутих держав і країн, що розвиваються. З іншого боку, розвинуті держави також, не завжди адекватно реагуючи на такі прояви, прагнуть військовою силою не лише приборкати тероризм, а й нав'язати всім незахідним країнам невластивий для них тип політичної самоорганізації, державно-адміністративного управління. У результаті неминуче провокується захисна «політико-імунна» реакція незахідних країн на силовий тиск Заходу, а закладений у цій природній реакції «енергетичний виплеск» перехоплюється терористами і спрямовується в русло масштабного протистояння із західними країнами.

Особлива політична та ідеологічна обережність полягає в тому, що нинішнє протистояння проти волі його учасників може набути форм антагонізму між демократією і регіональними (місцевими) традиціями, різними світовими релігіями, демократією й природнім прагненням величезної частини незахідного світу жити за усталеним укладом, продумано і поступово змінюючи його, але не дозволяючи йому бути повністю зруйнованим.

Саме тому проблема забезпечення стабільності у міжнародних відносинах, розвиток співпраці між державами, їх приєднання до міжнародних угод та участь у різних об'єднаннях стає предметом дослідження у наукових працях істориків, міжнародників, політологів, філософів та інших учених. Учені-міжнародники ведуть дискусію щодо подальшого облаштування нового світоустрою, ролі традиційних і нетрадиційних акторів у міжнародній політиці, пошуку нових механізмів співпраці між ними. Мірою зростання кількості формальних і неформальних інститутів на міжнародній арені на порядок денний сучасних міжнародних досліджень постають питання про їх взаємодію. Яскравим прикладом такої взаємодії є непрості відносини між сучасними регіональними і глобальними режимами вільної торгівлі. Прагнення людства знайти в нових умовах міцний фундамент для розбудови спільного майбутнього, а фахівців запропонувати адекватні моделі стабілізації міжнародних відносин, породжує особливий інтерес до вивчення міжнародних інститутів і міжнародних режимів, що є важливими механізмами забезпечення світового порядку.

Мета цієї наукової розвідки полягає у вивченні сучасних теоретико-концептуальних підходів до аналізу міжнародних режимів. Для досягнення поставленої мети автором визначено такі завдання:

- розкрити основні підходи вчених до вивчення міжнародних режимів;
- визначити основні тенденції й правила взаємодії міжнародних акторів;
- проаналізувати міжнародний режим як одну із форм співпраці.

У сучасних геополітичних умовах особливої актуальності набуває проблема формування дієвих правил, норм, отже і поведінки суб'єктів згідно зі встановленими правилами. Відповідь на ці та інші актуальні проблеми сучасності дають різноманітні теорії міжнародних відносин.

У науці про міжнародні відносини існувало й існує чимало концепцій, автори яких прагнули і прагнуть пояснити основні тенденції та правила взаємодії міжнародних акторів. Часто думки вчених сходяться на тому, що вагоме місце у забезпеченні й функціонуванні міжнародного порядку надається правилам, що визначають поведінку міжнародних акторів. Однак щодо того, якою мірою ці правила визначають міжнародний порядок, як вони формуються, які чинники їх визначають, точиться дискусія, в основі якої досить таки суперечливі думки вчених.

Найчастіше міжнародні відносини аналізують, виходячи з двох основоположних парадигм: реалізму/неореалізму та лібералізму/неолібералізму, що здавна конкурують між собою й змагаються у постійній дискусії про природу і зміст міжнародних відносин, визначальні чинники їх розвитку, роль сили, міжнародного права і моралі. На основі цих двох парадигм сформувався безліч теорій і концепцій, в яких полемізують неореалісти з неолібералістами.

Однак, з нашого погляду, і в одних, і в інших простежується інтерес до теорії міжнародних режимів, висунутої прихильниками неоліберальних підходів у результаті тривалої дискусії. У центрі уваги теорії «міжнародних режимів» знаходиться проблема співпраці між акторами, а також пошук шляхів взаємодії між ними, вироблення таких норм і правил, які забезпечили б стійкість системи міжнародних відносин.

Незважаючи на появу в останнє десятиліття наукових праць, особливо західних учених, присвячених дослідженням міжнародних режимів і міжнародних інститутів, рано стверджувати, що вивчення міжнародних режимів стало одним із важливих напрямів дослідження міжнародних відносин. З одного боку це пояснюється тим, що лише незначна кількість дослідників займається цією проблемою, з іншого – визначається досить динамічною трансформацією міжнародної системи, пов'язаної з руйнацією біполярної системи, становленням однополярного світу і поступового переходу до багатополярного, контури якого нині вже очевидні.

Вивчення міжнародних режимів стає досить поширеним у дослідженні міжнародних відносин у західній (передусім, американській) науці з 1990-х років. Предметом дослідження є, з одного боку – правила, що визначають міжнародну політику, а з іншого – міжнародні актори (у тому числі й міжнародні організації), які ці правила підтримують та імплементують. Власне у дослідженні міжнародних інститутів і режимів більшість учених-міжнародників убачає шлях до розуміння того, як функціонує вся система міжнародних відносин, як формується світовий порядок.

Прикладом є полеміка щодо ролі «великої вісімки» (G8) у сучасній системі міжнародних відносин, її впливу на новий світовий порядок. Якщо одні вбачають в G8 центральний міжнародний інститут, «глобальний управлінський центр»¹ (М.А. Хрустальов), «ядро світосистемного регулювання»² (В.Б. Кувалдін), то для інших G8 – взагалі не є міжнародний інститут. Полемізувати можна і щодо «великої двадцятки» (G20), що в останні кілька років, особливо в умовах глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр., дедалі частіше заявляє про себе на міжнародній арені, впливає на вироблення певних правил взаємодії, насамперед у галузі світової економіки та фінансів, але не є інституцією. Таких прикладів можна навести чимало. Це ще раз підтверджує актуальність дослідження проблеми міжнародних режимів і спонукає вчених-міжнародників до пошуку нової методології та підходів до аналізу цих феноменів міжнародної взаємодії.

Генезис теорії міжнародних режимів пов'язаний з вічною дискусією про природу й закономірності міжнародних відносин. Зміст цієї дискусії розкривав ще Т. Гоббс. Його концепція «природного стану» й «суспільного договору» включала і міжнародний аспект. Стверджуючи, що укладення «суспільного договору» і створення на його основі держави долає «війну всіх проти всіх», учений водночас звертає увагу на те, що «природний стан» зберігається у відносинах між державами. Так як і в міжособистісних стосунках, «природний стан» у міжнародних відносинах означає постійну ворожнечу і взаємні підозри, що неминуче призводить до відкритих конфліктів. Вони часто стають причинами війн, тому «природний стан» не дає гарантій стабільності й безпеки ані в першому, ані в другому випадку. «Природний стан» міг би бути подоланий через створення центра наднаціональної влади у вигляді світового уряду, що стоїть над державами. Однак сам Т.Гоббс не вірив у таку перспективу. Він, як і інші представники політичного реалізму, уважав, що міждержавні конфлікти і війни практично неможливо подолати, тому кожна окрема держава має забезпечувати власну безпеку самостійно. Кожна держава повинна виробляти свою політику, що виходить з егоїстичних (національних. – Т.Г.) інтересів, спираючися на свій силовий потенціал³.

Протилежний підхід, що можна визначити як ліберальний або неоліберальний, виходив і виходить із можливості подолати «природний стан» у міжнародних відносинах. Ця можливість могла б бути реалізована через обмеження національно-державного суверенітету й появу наднаціональних інститутів з перспективою набуття ними функції світового уряду.

Такі думки вчених знайшли практичне втілення лише у другій половині ХХ ст. Зі створенням ООН і динамічним процесом формування міжнародних організацій, що розпочався після Другої світової війни і триває донині, у центрі уваги вчених-міжнародників знаходилися переважно формальні

міжурядові міжнародні організації, правила і закономірності їх функціонування, а також взаємодія між ними і з державами-членами, їх роль як суб'єктів міжнародних відносин. Разом з тим, ще у 1970-ті роки позначилася прогресуюча невідповідність формальних міжнародних організацій швидкоплинним змінам середовища міжнародних відносин. Дослідники звернули увагу й на те, що резолюції ООН практично не мали ніякого впливу на розвиток досить масштабного конфлікту того періоду – війни у В'єтнамі, а рішення США про скасування жорсткої прив'язки долара до золота поклато кінець десятиліттям передбачуваності у валютно-кредитних відносинах під егідою МВФ. Як результат усвідомлення певною частиною політиків і дослідників міжнародних відносин у США невідповідності існуючих міжнародних організацій тим змінам, що відбувалися в середовищі міжнародних відносин, а особливо, інтересам правлячої еліти США, у 70-х роках ХХ ст. і зародилася концепція «міжнародних режимів».

Зацікавленість міжнародними організаціями, як формальними, так і неформальними, залишається й після розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин в умовах формування нової «постмодерної міжнародної системи»⁴, процес трансформації якої нині ще не завершився. Міжнародні організації володіють інтелектуальними та інформаційними ресурсами, відіграють вирішальну роль у наданні фінансової допомоги, є головними генераторами миротворчих операцій, програм боротьби проти бідності, інфекційних хвороб і програм забезпечення стійкого розвитку людства, дедалі активніше втягуються у розв'язання внутрішніх проблем суверенних держав. В умовах переструктурування світового геополітичного простору, послаблення традиційної ролі держави у міжнародних відносинах, міжнародні організації та й загалом наднаціональні структури відіграють дедалі вагомішу роль. Тому досить актуальним є вивчення принципів і правил, на основі яких формується світова політика і розвиваються стосунки між різними суб'єктами міжнародних відносин, встановлюються міжнародні режими, власне відбувається процес інституціоналізації прийнятих правил.

Стрімкі зміни у світі спонукали одних фахівців до пошуку шляхів зміцнення формальних організацій і вдосконалення їх механізмів, а інші дійшли висновку про необхідність перегляду попередніх уявлень про роль формальних організацій і багатосторонніх угод у системі міжнародних відносин, про «дисперсію центрів влади», неефективність колективних дій держав у світовому масштабі. Власне такі думки і дали поштовх появи й розвитку нового напрямку в міжнародних дослідженнях – вивченню міжнародних режимів, під якими розуміються правила, норми, принципи і процедури, що структурують очікування міжнародних акторів один щодо одного. Ці думки об'єднуються у теорії «міжнародних режимів», яка є синтезом двох вищезазначених підходів (неолібералізму та неореалізму).

Хоча багато дослідників пов'язують теорію міжнародних режимів з неолібералізмом, але його джерела варто шукати у традиційному англійському реалізмі 60-х років ХХ ст. На відміну від свого попередника Т.Гоббса англійські реалісти 1960-х років зовсім не вважали «природний стан» нездоланим. Навпаки, з їхнього погляду, держави можуть досягати консенсусу щодо проблем, які їх цікавлять. З метою регулювання відносин між державами потрібна не сила або наднаціональний центр влади, а згода на взаємоприйнятні норми і принципи поведінки. Кожна держава егоїстична й турбується передусім про свої власні інтереси. Однак держава – це «розумний егоїст», який визнає наявність інтересів у інших держав. Згода держав на правила поведінки у тій чи іншій сфері, з того чи іншого питання і дотримання таких правил на практиці отримала у перспективі назву «міжнародний режим».

До наукового обігу термін «міжнародний режим» увів відомий американський учений, державний діяч Джон Руггі. Невдовзі цей термін сприйняли політологи-міжнародники і правники, тому що він уможлилював інтерпретацію особливостей розвитку тих зв'язків, що склалися між суб'єктами міжнародних відносин та забезпечували співробітництво між державами.

Уперше концепція міжнародних режимів сформульована у 1980-х роках в англо-саксонському світі в одному з випусків журналу *International Organization* під загальною редакцією професора Стенфордського університету С. Краснера, відомого американського політолога-міжнародника. На основі його підходу дано класичне визначення цього терміну: «Міжнародні режими – принципи, норми, правила, формалізовані або неформального характеру угоди і процедури прийняття рішень, що управляють особливою сферою міжнародних відносин і навколо яких сходяться очікування акторів у визначеній сфері»⁵.

Прихильниками концепції міжнародних режимів є А. Етціоні⁶, Р. Кеохейн⁷, С. Краснер⁸, Ф. Лара⁹, Дж. Міршаймер¹⁰, Дж. Руггі¹¹, О. Янг¹² та ін. Їх єднає те, що вони акцентують увагу на факті масового вторгнення у міжнародні відносини нових впливових нетрадиційних акторів – міждержавних і неурядових міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, приватних осіб тощо. Маючи все вагоміший вплив на характер та еволюцію міжнародної політики, нові актори, так само як і держави, зацікавлені в регулюванні міжнародного життя. Тому з'являються правила (у тому числі й неписані), що регулюють, або покликані регулювати як взаємодію держав, так і недержавних учасників міжнародних відносин у сфері світової торгівлі, фінансів, інформації, атомної енергетики, екології, прав людини тощо.

Американський учений Дж. Руггі розглядає міжнародний режим як «соціальний інститут, в якому проходить конвергенція неузгоджених прагнень держав у різних галузях»¹³. Отже, міжнародний режим фактично

є міжнародним інститутом, тобто сукупністю норм, правил, механізмів, установ, що забезпечують співпрацю в тій чи іншій сфері міжнародних відносин і закріплюють усталені правила взаємодії міжнародних акторів. Міжнародні режими виконують регульовальну функцію у певних межах, що визначаються нормами та правилами, мають вагомий вплив на розв'язання міжнародних проблем зокрема, та еволюцію міжнародних відносин загалом. З погляду вченого, виникнення і перетворення міжнародних режимів виражає конкретний спосіб інтернаціоналізації політичної влади. Приєднуючись до «режиму», держави певною мірою поступаються своїм суверенітетом і національними інтересами на користь створення умов для довготривалої співпраці. Тим самим вони встановлюють інституціональні й нормативні основи світової політики або ж регіонального міжнародного порядку. Причому, якщо принципи і норми представляють собою власне характеристики режиму, то договори і процедури прийняття рішень щодо самостійності можуть змінюватися у рамках одного і того ж режиму.

Французький учений Ф. Лара визначає міжнародний режим як «сукупність принципів, норм, правил і процедур, що діють у певній сфері суспільного життя, які добровільно й вільно приймають держави та інші суб'єкти, що взаємодіють на міжнародній арені»¹⁴. На відміну від Дж. Руггі, Ф.Лара вважає, що міжнародні режими спрямовані на «розв'язання загальної проблеми на рівні, який не вимагає створення міжнародної організації. Відповідно режим має нижчий рівень інституціоналізації, як міжнародні організації: відсутній постійний секретаріат, офіційна штаб-квартира, внутрішній регламент»¹⁵.

З такою точкою зору не погоджується Дж. Руггі, вважаючи, що саме співвідношення міжнародного режиму і міжнародної організації є визначальним і стверджує, що міжнародні організації є найбільш розвинутою формою міжнародного режиму¹⁶. З погляду авторки статті, такий підхід повніше розкриває суть міжнародного режиму, тому що міжнародний режим може розвиватися і «зміцнюватися», інституціоналізуючись і саме так трансформуючись у міжнародну організацію, як це було у разі перетворення 1995 року НБСЄ в ОБСЄ. Це яскравий приклад інституціоналізації міжнародного режиму. Інший приклад, функціонування системи ГАТТ та її інституціоналізація в СОТ. Отже, міжнародна організація формується у процесі інституціоналізації міжнародного режиму, є вищою формою міжнародної взаємодії, в основі якої лежать інтереси, що є спільними для її членів, а також вироблені правила, принципи, норми, процедури прийняття рішень, їх імплементація.

Відомий американський учений політолог-міжнародник А. Етціоні розглядає режим у глобальному контексті й зазначає, що «новий режим глобального управління виковується на крові – жертв терористичних актів і самих

терористів. Нова світова держава стала набувати характеру імперії – форми управління, в якій обмежена група найбільш могутніх держав нав'язує (різними способами) вигідну для них політику більшості держав світу»¹⁷.

Проаналізувавши основні теоретико-концептуальні підходи до міжнародних режимів, можна зазначити, що більшість учених розглядають правила і норми як основу міжнародного режиму. Це ж стверджує і американський вчений О.Янг, зазначаючи, що «ядром будь-якого режиму є сукупність правил і норм»¹⁸. Процедури прийняття рішень виступають як регулятори, за допомогою яких коригується поведінка суб'єктів міжнародних відносин.

Лавиноподібне зростання «режимних» досліджень привело до такої поліваріантності дефініцій у термінологічному апараті теорії міжнародних відносин, що впродовж 1980–1990-х років не припинялися спроби її спрощення і систематизації. Одним із способів на шляху подолання цієї поліваріантності термінологічного апарату вважалося запровадження поняття «міжнародні інститути». Дж. Міршаймер дав вдале визначення міжнародних інститутів як «набору правил, що визначають способи здійснення відносин співпраці й конкуренції між державами»¹⁹. «Норми», «правила» і «процедури прийняття рішень» – ключові атрибути міжнародних режимів – об'єднувалися віднині у термін «правила». У цьому визначенні не згадуються формальні міжнародні організації, через те, що функціонування неформальних інститутів не пов'язано з ними, а окремі міжнародні організації (наприклад, ООН) охоплюють кілька інститутів водночас. Хоча міжнародні інститути часто і мають формальне вираження у вигляді міжнародних організацій, але держави-члени визначають свою поведінку не з думкою штаб-квартир, а в будь-якому разі з правилами, що лежать в основі інститутів. Виходячи з вищезазначеного, Р. Кеохейн визначив інститути, в рамках яких він бачив формальні організації, режими і неформальні інститути, як «сукупність стійких і взаємопов'язаних правил, що визначають ролі акторів і структурують їх діяльність та очікування»²⁰. Невдовзі терміни «режими» та «інститути» стали взаємозамінними.

Отже, обидві наведені точки зору стикаються з проблемою визначення ролі вироблених правил у регулюванні поведінки міжнародних акторів. Так, наприклад, Дж.Міршаймер не вважає за необхідне враховувати ефективність правил і акцентує увагу на сам факт впливу існуючих правил на поведінку міжнародних акторів. Однак неможливо не брати до уваги той факт, що кожний актор сам визначає міру застосовування цих правил. Міжнародна практика свідчить, що впливові держави можуть ігнорувати ці правила, або виробляти їх «під себе».

Проаналізувавши основні підходи дослідників, можна дати таке визначення: *міжнародний режим є специфічною організаційною формою міжнародних відносин, що являє собою сукупність норм і правил поведінки*

міжнародних акторів, а також процедур прийняття рішень, що складаються у різних аспектах міжнародної співпраці.

Основні положення теорії міжнародних режимів зводяться до наступного.

1. Міжнародні режими виникають як результат узгодження інтересів, цілей і цінностей різноманітних акторів. Згідно з найпоширенішою точкою зору, міжнародний режим не передбачає створення міжнародної організації або будь-якої установи (наприклад, постійного секретаріату, офіційної штаб-квартири), де фіксувалися б певні правила поведінки міжнародних акторів. Як приклад можна навести режим нерозповсюдження зброї масового знищення, сукупність договорів у сфері нерозповсюдження ядерної зброї, режими морського судноплавства, Економічний і валютний союз країн-членів Європейського Союзу, режим захисту прав людини тощо. Однак з іншого боку в процесі інституціоналізації міжнародних режимів виникають міжнародні організації.

2. Режими полегшують співпрацю через функції, що вони виконують для держав. Російський учений В.Петровський зазначає, що режими пом'якшують наслідки міжнародної анархії для держав, спонукаючи до децентралізованого виконання угод. Окрім того, режими розглядають як засіб отримання більш повної інформації кожної сторони про поведінку інших. Уважається, що вони мінімізують негативні наслідки співпраці і долають перепони на її шляху²¹. Отже, з одного боку, режими зменшують невпевненість держав та їх побоювання щодо того, що інші актори (як традиційні, так і нетрадиційні) можуть порушити співпрацю, а з іншого, зменшують схильність держав до таких порушень.

3. Найчастіше держави створюють міжнародні режими через погодження низки принципів, норм і правил, яких вони домовилися дотримуватися у політичній сфері при прийнятті рішень зі спірних питань. Більше того, зазвичай, держави встановлюють процедурні норми для подальшого розвитку і адаптації правил режиму відповідно до змін, що відбуваються у системі міжнародних відносин. При цьому держави, формуючи режим або приєднуючись до нього, зобов'язуються дотримуватися визначених обмежень щодо використання своїх суверенних прав (наприклад, права за власною волею підвищувати чи знижувати тарифи) в обмін на те, що інші зроблять це ж саме. Зазвичай, такі обміни, з яких і беруть початок міжнародні режими, приносять вигоди, але водночас і покладають великі обов'язки на ті держави, що приєдналися до них (часто також і на аутсайдерів режиму).

4. Принципи й норми створюють нормативну основу режимів, а правила і процедури прийняття рішень визначають поведінку міжнародних акторів, сприяють рівноправному інформаційному обміну, у такий спосіб, впливаючи на якість передбачуваності міжнародної політики.

Такі положення теорії міжнародних режимів під кутом зору неолібералізму були піддані критиці з боку їх опонентів – неореалістів. Думки опонентів можна звести до таких основних положень.

1. Неореалісти вказують на те, що власне існування того чи іншого режиму пов'язано із сукупністю передуючих рішень, що прийняті державами з метою співпраці. Іншими словами, не режим стимулює співпрацю, а співпраця лежить в основі встановлення режиму. Отже, стан і можливості співпраці є результатом попередніх домовленостей між учасниками міжнародного режиму.

2. Якщо правила розподілу вигод від співпраці, що існували до встановлення режиму, або в його межах, не враховують вихідного становища (тобто того, що існувало до встановлення цього режиму) сильніших держав і не сприяють його збереженню або зміцненню, то ніякі вигоди від співпраці не пробудять їх до згоди на створення режиму або дотримання правил режиму, якщо він установлений раніше.

3. З погляду неореалістів, ця теорія виявляє не увагу до проблем влади і сили у міжнародних відносинах. Вони вважають, що основу режимів становить саме розподіл сили у міжнародному масштабі. Діючі у рамках режиму правила і норми існують до того часу, доки зберігається певний баланс сил, а вони трансформуються разом з його зміною.

Аналізуючи основні положення теорії міжнародного режиму в підходах неолібералістів і неореалістів, варто зазначити, що їхні думки сходяться на тому, що створення міжнародних режимів не приводить автоматично до поглиблення і розширення співпраці у міжнародних відносинах. З погляду авторки, для цього потрібні зусилля держав, їх політична воля та узгоджені інтереси, спільні цінності. Така співпраця у межах режиму має давати більше вигод, аніж утрат, не порушувати вихідного стану та ієрархії у системі міжнародних відносин. Міжнародний режим може бути ефективний лише тоді, коли він формується на основі балансу сил і на ґрунті балансу інтересів.

Поза всяким сумнівом, міжнародний режим є однією із форм співпраці. Об'єктивною умовою співпраці загалом є наявність «певного масиву спільних інтересів»²². Для оцінки стану процесу співпраці доцільно виокремити основні критерії, на основі яких і буде вирізнятися міжнародний режим як особлива форма міжнародної співпраці. Тому важливим елементом дебатів про міжнародні режими є дискусія про критерії їх ефективного функціонування і відмежування від інших форм співпраці. Було запропоновано два критерії: ефективність співпраці у певній галузі та її стійкість²³. З погляду авторки, доцільно враховувати і такі критерії, як динамічність, відповідність цілей можливостям та інтересам, інформатизація й механізми вирішення непорозумінь. Проаналізуємо їх.

1. Ефективність співпраці визначається на основі того, якою мірою учасники керуються принципами, правилами і процедурами, або наскільки вони їх враховують; як реагують на їх порушення; наскільки можливо уникнути примусу для забезпечення дотримання таких правил; чи дає можливість участь у режимній угоді всім або більшості її членів досягати вигод у такий спосіб, щоб при цьому жоден із них не був у програші. Тобто співпраця передуює встановленню режиму в тому чи іншому аспекті міжнародних відносин.

2. Стійкість режиму впливає з ефективності й пов'язується з його здатністю існувати, незважаючи на зміни розстановки сил на міжнародній арені.

3. Динамічність може визначатися за кількісними та якісними параметрами. Йдеться про збільшення чисельності членів, що прийняли певні правила (наприклад, у торгівлі, екології, захисті прав людини тощо), розширення меж і галузей співпраці, вплив режиму на процес вироблення міжнародної політики.

4. Відповідність цілей можливостям та інтересам сторін, а також чи може участь у режимі дати кожному з учасників стільки вигод і переваг, щоб компенсувати витрати.

5. Інформатизація є важливим критерієм, тому що держави з відмінними інформаційними можливостями не можуть ефективно й динамічно розвивати відносини у межах того чи іншого режиму. Функціонування режиму включає обмін інформацією між його членами, а також їх згоду на те, що стосується норм і принципів, які визначають режим. Держави пильно стежать за кількістю та якістю інформації, що передається ними одна одній, так само як і принципів, що визначають режим, тому що одні з них прагнуть зберегти своє відносне становище у міжнародній ієрархії, а інші – покращити його. Інакше кажучи, одні хочуть зберегти існуючий баланс сил, тоді як інші бажать змінити його. Йдеться не обов'язково про баланс із військовою складовою, він може визначатися економічною могутністю, фінансовими, інформаційними, технологічними можливостями тощо. Головне, що його зміна може потягнути за собою втрати, що будуть нести держави, і змінити відносні вигоди, які можуть виходити з існування режиму. Тому учасникам міжнародних відносин буває складно добитися один від одного повного дотримання навіть узгоджених принципів і правил функціонування режимів, що знижує їх ефективність у розвитку співробітництва.

6. Учасники режиму повинні бути готовими приймати та виконувати встановлені режимом норми і правила, а також розв'язувати протиріччя, які завжди існують. Щоб вони не привели до неефективності або неієвності режиму, необхідно мати адекватний механізм вирішення непорозумінь й поточного узгодження позицій сторін.

Отже, проаналізувавши основні теоретико-концептуальні підходи вчених до міжнародних режимів, зазначимо, що за останнє десятиліття погляди на проблематику регулювання міжнародних відносин зазнали суттєвих змін, що в основному було пов'язано з переструктуруванням системи міжнародних відносин. Геополітичні зміни цього періоду призвели до інтенсифікації дискусії навколо проблеми регулювання міжнародних відносин. Практика звернулася до теорії, до пошуку нових критеріїв інтерпретації та оцінок подій, що відбувалися.

Теорія міжнародних режимів бере свій початок з 1970-х років, а сформувалася лише в 1990-х роках в умовах геополітичних змін у світі. Теоретичні надбання щодо міжнародних режимів належать в основному західним ученим-міжнародникам. Певною мірою міжнародні режими вивчають російські вчені, чого не можна сказати про вітчизняну теорію міжнародних відносин, що й досі переживає період становлення.

У працях американських учених термін «міжнародний режим» трактується як сукупність узгоджених норм, принципів і процедур для регулювання будь-якої сфери міжнародних відносин, або як спосіб регулювання наддержавних та міждержавних відносин через прийняття правил і процедур, а також створення відповідних інститутів.

В умовах співпраці, зв'язків та угод, що з неї випливають, міжнародні режими виконують функцію регулювання у межах своєї компетенції і можуть мати вагомий вплив на розв'язання конкретних проблем, світову політику та еволюцію міжнародних відносин.

Як прихильники теорії міжнародних режимів – неоліберали, так і їхні опоненти – неореалісти, погоджуються з основними положеннями теорії міжнародних режимів, розглядають режими як одну із форм співпраці, але ці положення й надалі залишаються предметом наукової дискусії між ними. Існують і емпіричні підтвердження висновку про здатність режимів полегшувати міжнародну співпрацю.

Загалом теорія міжнародних режимів збагатила аналіз міжнародної співпраці. При цьому в останні роки з'явилися нові тенденції, що звільняють аналіз міжнародних режимів від надто механістичного підходу. З одного боку, саме поняття міжнародного режиму дедалі поступається місцем дефініції міжнародних інститутів, що розширює можливості аналізу формування правил співпраці між державами, надаючи такому аналізу системний характер. Співвідношення міжнародного режиму і міжнародної організації є визначальним, а міжнародні організації є найрозвинутішою формою міжнародного режиму. З іншого боку, вимальовується новий напрям, що акцентує увагу не стільки на стратегіях держав і владних відносинах у міжнародній системі, скільки на взаємодії та взаємозалежності всіх міжнародних акторів, зацікавлених у розвитку співпраці.

Отже, міжнародний режим – одна із форм співпраці в окремо взятій галузі, його функціонування опирається на консенсус і відмову від механізмів примусу. Критеріями ефективного функціонування міжнародних режимів і виокремлення їх серед інших форм співпраці є: її ефективність у визначеній галузі, стійкість, динамічність, відповідність цілей можливостям та інтересам, інформатизація й механізми вирішення непорозумінь. Процеси формування режимів та визначення критеріїв їх ефективного функціонування потребують подальшого вивчення і вдосконалення.

¹ Марк Хрусталеv. Международные аспекты социально-политической стабильности // Международные процессы. – Том 6. – № 2 (17). – <http://www.intertrends.ru/seventeenth/005.htm>

² Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ): Сб.

³ Мировая политика и международные отношения. – СПб., 2009. – С. 108.

⁴ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в постмодерній системі міжнародних відносин // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 5. – К., 2001. – С. 145.

⁵ Krasner S. D. International Regimes. – Ithaca, New York, 1983; Haggard S. and Simmons B. A. Theories of international regimes // International Organization. – 1987. – Vol. 41. – № 3. – P. 491 – 518.

⁶ Амитай Этциони. «...Новый режим глобального управления выковывался на крови ...» // Международные процессы. – Том 7. – Номер 1 (19). – Январь – апрель 2009. – <http://www.intertrends.ru/seventeenth/005.htm>

⁷ Keohane R. O. Neoliberal institutionalism: A perspective on world politics // Keohane R.O. (ed.). International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory. Boulder, 1989. – P. 16.

⁸ Krasner S. D. Op. cit. – P. 491 – 518.

⁹ Ф.Лара Международная защита прав человека и Совет Европы // Европейская интеграция: современное состояние и перспективы: Сб. науч. ст. – Минск, 2001. – С. 183.

¹⁰ Mearsheimer J.J. The false promise of international institutions // International Security. 1994/95. – Vol. 19. – № 3. – P. 5 – 49.

¹¹ Ruggie J. G. Constructing the World Polity. Essays on International Institutionalization. 3rd ed. L., N. Y., 2002. – P. 89.

¹² Введение в теорию международных отношений и внешней политики. – СПб., 2001. С. 83 – 84.

¹³ Ruggie J. G. Op. cit. – P. 89.

¹⁴ Ф.Лара Указ. соч. – С. 183.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Ruggie J. G. Op. cit. – P. 67.

¹⁷ Амитай Этциони. – Указ. соч.